

Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı Üzerine

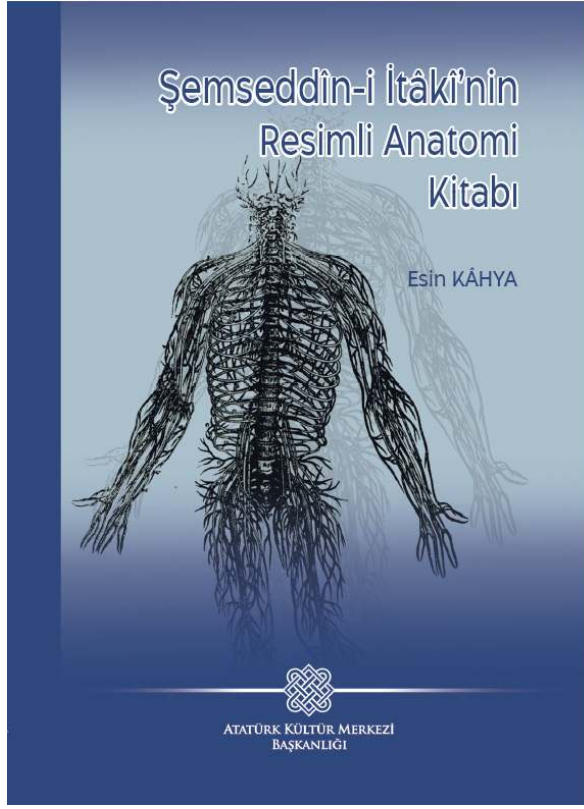
Hasan Ali ÇETİN¹

Prof. Dr. Esin Kâhya tarafından hazırlanan *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı* adlı eserin ikinci baskısı Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından yayımlandı. Kâhya tarafından hazırlanan ve daha önce AKMB yayınlarından çıkan İbn-i Sînâ'nın *El-Ğânûn fi't-Tıbb*, Ebu'r-Reyhan el Beyrunî'nin *Kitâbü's-Saydana fi't-Tıbb* (2019), *Mustafa Behçet Efendi ve Türkçe İlk Fizyoloji Kitabı* (2017) ile Mansur B. Muhammed B. Ahmed'in *Kitab-ı Teşrihü'l-Ebdan Min e't-Tıb* (2014) adlı eserlerin her biri tıp tarihi araştırmaları sahasında yayımlanmış nitelikli eserlerdir.

Kâhya'nın "*Sevgili hocam Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın anısına...*" şeklinde takdim cümlesiyle başlayan eser, Sayılı ekolüyle ülkemiz bilim tarihi çalışmaları ve yayınlarına yapılan büyük katkıların en güzel örneklerinden biridir.

Kâhya, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın idaresinde doktora tezi olarak yürüttüğü çalışmasında birçok yönden büyük önem taşıyan ve müellifi Şemseddîn-i İtâkî olan *Kitâb-ı Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân* adlı eseri inceleyerek tenkitli metnini, bugünkü Türkçeye çevirisini hazırlayıp klasik devirde, İslâm dünyasında ve Avrupa'da Modern Çağ'ın başında yapılan anatomi çalışmalarıyla karşılaştırmasını yapmıştır. Müellif, eserinin ön sözünde belirtmiş olduğu gibi bu eserin Doğu ve Batı etkilerini bize ne derecede verdiğini ve zaman zaman kendisinin konulara katkısı olup olmadığını belirlemeye çalışmıştır. Kâhya'nın doktora tezi 1971 yılında Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı başkanlığında, Prof. Dr. Sevim Tekeli, Prof. Dr. Mübahat Küyel, Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ve Prof. Dr. Nihal Erk'ten oluşan jüri tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir. Yazımıza konu olan eser, bu meşakkatli doktora süreci sonucunda oluşan ve çok değerli bir jüri tarafından onaylanan tez metninin yayına dönüştürülmüş hâlidir.

¹ Dr., Yüksek Kurum Uzmanı, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara/Türkiye. E-posta: hasanali.akm@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9673-8242.

Osmanlı İmparatorluğu'nda anatomi konusunda yazılmış müstakil eserler sayıca çok azdır, bu eserler arasında resimli olanları daha da az sayıdadır. Bu sebeple, *Kitâb-ı Teşrîh-i Ebdân*, Osmanlı Devleti döneminde kaleme alınmış nadir resimli anatomi eserlerinden biridir.

Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı adlı eserin *Şemseddin-i İtâkî'nin Hayatı ve Eseri Teşrîh-i Ebdân* başlığını taşıyan birinci bölümünde müellifin hayatı ve eseri hakkında bilgiler verilmiştir. Yazma eserin nüshalarının tanıtımı ve genel değerlendirmesi bu bölümde yapılmıştır. *Teşrîh-i Ebdân'ın İçeriğinin Değerlendirilmesi* başlıklı ikinci bölümde organların genel yapısı (kemikler, sinirler, kaslar, damarlar) ve iç organlar (beyin, duyu organları, solunum sistemi, kalp, memeler, sindirim sistemi, dalak, uriner sistem, genital sistem, embriyoloji) anlatılmıştır.

Sonuç, *Teşrîh-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân*'ın Günümüz Türkçesine Çevirisi, Bibliyografya, Dizin, Resimler, *Teşrîh-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân* (Tenkitli Metin) bölümleri ise kitapta yer alan diğer bölümlerdir.

Müellif Şemseddîn-i İtâkî

Yaklaşık olarak 1570’li yıllarda doğmuş olan Şirvan’lı Şemseddîn-i İtâkî, başta tıp olmak üzere hadis, fıkıh, felsefe, mantık, astronomi, matematik gibi çeşitli konularda bilgi sahibi olmuş; bu konularda kaleme alınmış eserleri okumuş, bilgisini artırmıştır. Müellifin eserinde yazdıklarından yola çıkarak eğitim süreci yaklaşık yirmi yıldır diyebiliriz.

On altıncı yüzyıl sonu ve on yedinci yüzyılın ilk yarısı Osmanlı İmparatorluğu’nda daha sonraki yüzyılları etkilemesi açısından önemli değişmelerin sahnelendiği bir zaman dilimidir. Bu dönemde batıda ve doğuda yoğun siyasi olaylar görülür. İmparatorluk Avrupa’da, Afrika’da ve Asya’da en geniş sınırlarına sahip olmuştur ancak bunların idaresi, siyasi birliğin sürdürülmesi sürekli olarak problem yaratmaktadır. Bunlardan müellifin hayatı ve eseri açısından daha çok önem taşıyan doğuda, özellikle İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki münasebetlerdir. 1550’de imzalanan Amasya Antlaşması’yla doğu sınırında sağlanan sükûnet, 1576 yılında Şah Tahmasb’ın ölümü ile son bulmuştur. Yeniden başlayan çatışmalar ve bu çatışmaların, savaşların toplumdaki etkileri yazarımız, Şirvan’lı Şemseddîn-i İtâkî’nin eserinin giriş ve sonuç kısımlarında gayet canlı bir şekilde anlatılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ve İran arasındaki savaşlar, müellifin gençlik yıllarına rastlamıştır. O, bu olayların bütün sıkıntı, üzüntü ve acılarını yaşamıştır. İtâkî’nin memleketi Şirvan, 1604 yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine dâhil edilmiştir. Müellif o sırada yaklaşık otuz yaşlarında kadar olmalıdır, bu olaylar sırasında da ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. İlerleyen yıllarda farklı ülkelere, şehirlere gitmiş; nihayet İstanbul’a gelmiş ve burada itibar görmüştür. IV. Murad döneminde Sadrazam Recep Paşa’nın da gayretiyle Mekke şehri *şeyhü’l-haremlîğine* atanmıştır. Bu dönemde yani yaklaşık altmış yaşlarındayken, kendisine İstanbul’da sahip çıkan Ali ve İbrahim Efendilerin “eski bilginlerin anatomi konusundaki fikirlerinin Türkçe olarak yazılıp ortaya konursa yararlı olacağını belirtmeleri” üzerine, devrin padişahı adına *Teşrîh-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân* adlı eserini kaleme almıştır. Müellifin hayatı hakkında eserinde verdiği yukarıda geçen bilgilerden başka herhangi bir bilgiye sahip değildir.

Kitâb-ı Teşrîh-i Ebdân ve Kibâle-i Feylesûfân

Müellifin 1632 yılında kaleme aldığı bu eserinden başka bir eseri elimize ulaşmamıştır, bu eserin de çoğu on sekizinci yüzyılda istinsah edilmiş yedi

nüshası mevcuttur: Bunlardan üçü Süleymaniye Kütüphanesi'nde, ikisi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yazma Kütüphanesi'nde, ikisi de Ankara Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ancak Kâhya, bu son iki nüshanın bugün muhtemelen, rahmetli Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk'un ailesinin elinde bulunduğu tahmin edilmektedir, şeklinde bir bilgi vermiştir.

Kitâb-ı Teşrîh-i Ebdân ve Kibâle-i Feylesûfân'ın nüshaları arasında görülen farklardan birisi, müşterek bir imlanın benimsenmemiş olmasıdır: *akciger* gibi kelimelerin bazısında /k/ sesi bazen /k/ bazen /g/ ile yazılmıştır (açıcığır ~ agcığır). Aynı şekilde /t/ ve /d/ şeklinde ikili yazım; *bular* ve *bunlar* sözcüğünün yazımında olduğu gibi *nun* harfinin kullanıldığı ve kullanılmadığı ikili yazımlar mevcuttur. Bu farklı yazımlar araştırmacılara nüshaların yazıldığı dönem ve bölge hakkında bilgi vermektedir.

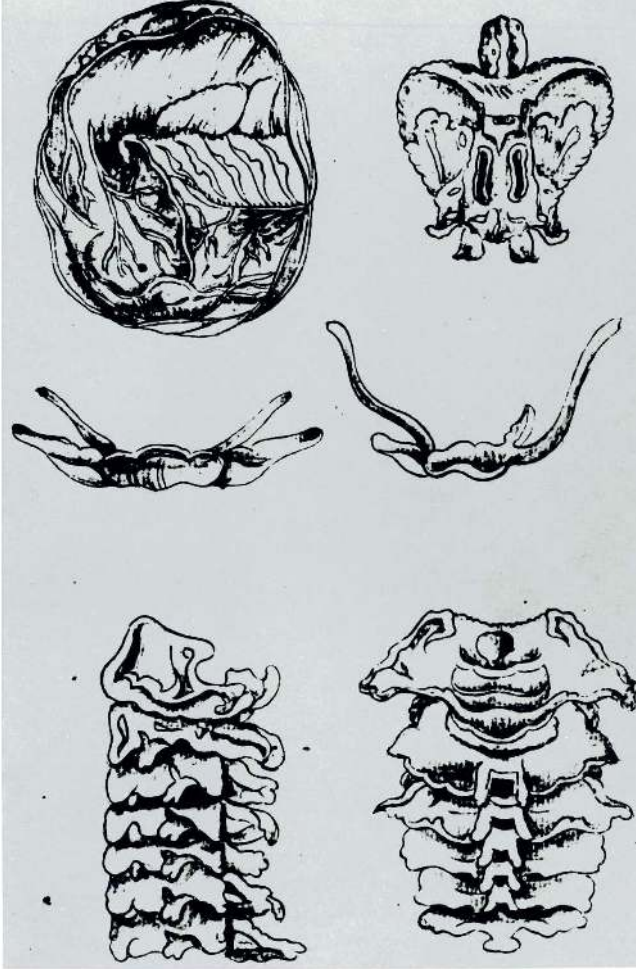
İtâkî, *Teşrîh-i Ebdân* adlı eserini kendinden önce anatomi konusunda mevcut olan bilgileri Türk hekimlerine tanıtmak için Türkçe yazmıştır. Eserin ihtiva ettiği Türkçe anatomi terimleri, onu bu bilim dalının terminolojisi açısından değerli hâle getirmektedir. Türkçe anatomi terimlerinin yanında Arapçaları, nadir de olsa zaman zaman Farsçaları da verilmiştir. Anatomi konusu gerek İslâm Dünyası'nda gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nda genel tıp eserlerinde bir bölüm olarak ele alınırken *Teşrîh-i Ebdân* müstakil olarak anatomi konusunda hazırlanmıştır. Eserde hem İslam bilginlerinin hem de Avrupalı bilginlerin eserlerinden yararlandığı, eserde yer alan anatomi şemalarının (iskelet, sinir, kan damarları, kas, üriner ve genital sistemler) bu eserlerden izler taşıdığı görülmektedir.

Eser klasik Türk-İslam yazma eserlerinde olduğu gibi (Allah'a) şükür, övgü, münacat, naat, (devrin padişahı IV. Murad'a ve veziriazamı Recep Paşa'ya) medhiye bölümleri ile başlar.

Asıl içerik, klasik tıp metinlerinin hemen hepsinde rastlanan anâsır-ı erbaa/dört unsur (hava, su, toprak ve ateş) ve ahlât-ı erbaa/dört hılt (kan, balgam, sevda ve safra) teorisine dayalı olarak genel yapıyı açıklayan kısım ile başlar. Bu bölümde mizaçlar (sıcak, soğuk, kuru ve yaş mizaç) da ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Eserde organlar, yapılarına göre *basit* ve *mürekkep* olmak üzere iki ana grupta anlatılmıştır. Sonrasında basit organlar olarak sınıflandırılan kemikler, kaslar, sinirler ve damarların vücut içindeki dağılımları, konumları, anatomileri hakkında bilgi verilmiştir. Kemikler, eklemler, kıkırdaklar, sinirler, veterler,

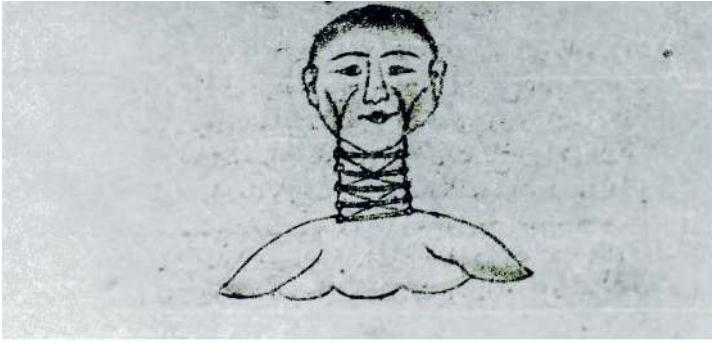
ligamentler, kaslar ve damarlar yapısı en sert olandan en yumuşak olana doğru yapılan bir sıralamayla anlatılmıştır.

Resim 58 – Kafatası kesiti ve boyun omurları (İtâkî, nüsha IV).

İskelet sistemini oluşturan kemikler, günümüzde olduğu gibi, en önce kafa kemiklerinden başlanarak ayak kemiklerine kadar tek tek açıklanmış, bu açıklamalar çizimlerle desteklenmiştir. Kâhya, İtâkî'nin eserini günümüze taşırken müellifin açıklamalarını ve çizimlerini kendisinden önce gelen veya çağdaşı olan ilim insanlarının anatomi alanına yaptığı katkılar eşliğinde karşılaştırmalar yaparak anlatmış, okuyuculara tıp tarihi alanında önemli bilgiler vermiştir.

Teşrih-i Ebdân'da kemiklerden sonra sinir sistemi ele alınıp açıklanmıştır. Bu bölümde önce kafa çiftleri, sonra omurilikten çıkan sinirler ele alınmış, sinirlerin çıkış yerleri ve dağıldığı bölgeler hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümdeki ilginç bilgilerden biri başın boyutları ve sinirlerin kökeni arasındaki ilişkinin açıklamasında görülmektedir: buna göre sinirlerin bir kısmının omurilikten çıkması gerekir, çünkü hepsi kökenini beyinden alırsa, başın gövdeye nispetle taşınamayacak kadar büyük olması gerekir. Ayrıca, sinirlerin bir tek merkezden çıkması onun gücünü zayıflatacağından, buna engel olmak üzere, omuriliğin yanı sıra, sinirler bazı yerlerde “gangliyonlar”² teşkil etmişlerdir.

Resim 66 – Boyun sinirleri (İtâkî, nüsha IV).

Eserde sinirlerden sonra kaslar hakkında bilgilerin verildiği bölüm gelir, İtâkî burada diğer ilim insanlarının yazdıklarını da aktararak bazı sayısal açıklamalar vermiştir, örneğin İbn Sînâ insan vücudunda 529, Galen ise 518

² Gangliyon: Anatomide biyolojik zar kütlesi, genel olarak sinir hücresi grupları. Nörolojik bağlamda gangliyonlar ise, soma ve dendritik yapıların birleşiminden oluşan yapılardır. Gangliyonlar, genellikle diğer gangliyonlarla birlikte Plexus denilen, daha kompleks gangliyonlar oluşturmak için bağlantı içindedir. Gangliyonlar çevresel ve merkezi sinir sistemleri gibi farklı nörolojik yapılarda aktarma ve ara bağlantı noktaları sağlar. Genel olarak iki ana gruba ayrılırlar:

1. Dorsal Kök Gangliyonlar (Spinal Gangliyonlar), duyu sinir hücreleri grupları içerir. 2. Otonom Gangliyonlar, otonom sinir hücreleri gruplarından oluşur.

Otonom sinir sisteminde, merkezi sinir sisteminden gangliyonlara gelen ağlar *pregangliyonik ağlar*; o gangliyonlardan ilgili organa giden ağlar *postgangliyonik ağlar* olarak tanımlanır.

Beyinde, bazal gangliyonlar motor kontrol, kavrama, duygular ve öğrenme ile ilişkilendirilmiş olan serebral korteks, talamus ve beyinsapı ile ilişki içinde bulunan çekirdeklerdir. (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Gangliyon> ; birincil kaynak: <http://embryology.med.unsw.edu.au/Notes/Index/G.htm>)

kas olduğu söylemiştir. Kaslar da başta bulunanlardan başlanarak sırasıyla aşağı doğru devam ederek anlatılmış, burada verilen bilgiler de diğer ilim insanlarının kas konusunda anlattıkları ve konuya uygun çizimlerle zenginleştirilmiştir.

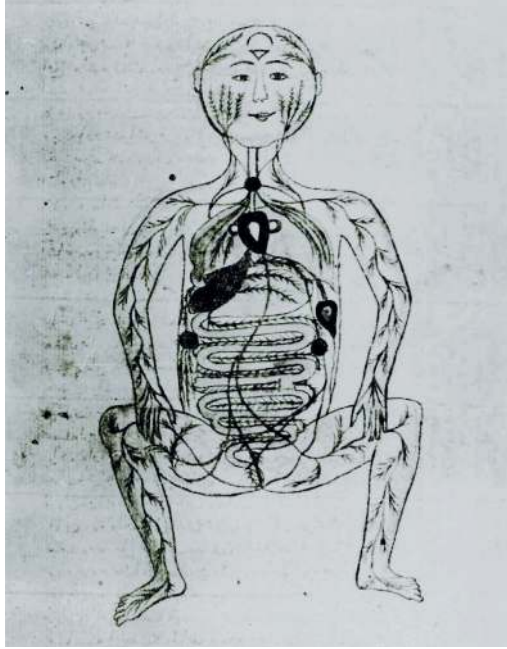
Damarların anlatıldığı bölümde öncelikle eski yazarlardaki düzene uygun bir şekilde *venler* (toplar damarlar) ele alınır, İtâkî bunlara *hareket etmeyen damarlar* adını verir. Bunlar yapı olarak atar damarlardan farklı bir yapıya sahiptir; onların bir tek gömleklere vardır, halbuki arterlerin iki gömleği vardır. İtâkî'ye göre iki büyük *ven* vardır: Karaciğerden çıkan *vena cava* ve kalpten çıkan *arteria pulmonalis*. Kâhya, bu bölümde verilen bilgilerin diğer klasik devir anatomistlerinin konuyla ilgili görüşlerine benzediğini; genel olarak Galenik açıklamanın bütün yazarlar tarafından benimsendiğini belirtir.

Resim 73 – Bacak ve kol kasları, göz ve kalp kasları
(İtâkî, nüsha IV).

İç Organlar

Eserin devamında iç organların anlatıldığı bölüm gelir. Eski hekimlerin verdiği bilgiler incelendiğinde genel olarak en sınırlı anatomi bilgisinin beyinle ilgili olduğu görülmektedir. Bu konudaki önemli ilerlemeler, daha çok on sekizinci yüzyıldan sonradır. Beyni ele alan klasik yazarların beynin yanı sıra beyincik, omurilik soğanı ve omuriliği de birlikte ele aldıkları görülmektedir. Beyin hakkında bilgiler verilirken önceki konularda olduğu gibi İbn Sînâ, Galen, Vesalius, Ahmed ibn Mansur, Dâvûd el-Antâkî, Râzî, Ali ibn Abbas, Berengario di Carpi, Willis, Richard Lower, Christopher Wren gibi ilim insanlarının tıp ve özel olarak anatomi alanlarında verdikleri eserler ve bu eserlerde yazdıkları birlikte anılmış; tıp tarihiyle ilgili doyurucu bilgiler bu bölümde de verilmeye devam edilmiştir.

Resim 72 – Kan damarları ve iç organları (erkek) (İtâkî, nüsha IV).

Duyu Organları

İtâkî, eski hekimlerde de görüldüğü gibi beyinden sonra duyu organlarını birlikte ele almıştır; sırasıyla önce gözü, sonra kulağı, burnu, ağzı ve dili ele alıp incelemiştir.

İtâkî, gözü açıklarken “bu organın anatomistlerce yeterince anlaşılamadığını”

yazmış ve göz renkleri üzerinde durmuştur. Ancak bu dönemde gözün farklı renkte olmasına iristeki pigment dağılımının farklı oluşunun sebep olduğu bilinmiyordu. Kâhya, konu ile ilgili çalışmaların XIX. yüzyılda Helmholtz ve Thomas Young'ın çalışmaları neticesinde aydınlığa kavuştuğunu; gözün siyah, kahverengi, mavi, yeşil ya da nadir de olsa zaman zaman kırmızı olmasının sebebi olarak gözün iris tabakasındaki pigmentlerin yoğunsa irisin siyah, eğer azsa mavi, eğer yoksa, kan damarlarının aksi sonucunda gözün iris tabakasının kırmızı görüldüğünü belirtmiştir.

Îtâkî, göz konusundaki açıklamalarından sonra, ikinci duyu organı olarak, kulak hakkında bilgi vermiştir; kulağın doğuran hayvanlarda dışarıda, yumurtlayan hayvanlarda içeride olduğunu ancak balıkların bu tasnif dışında kaldığını belirttikten sonra kulağın yapısını ele almış; onun et ve kıkırdaktan meydana geldiğini söylemiştir. Bu konuda son olarak duyu organlarından koku organı olan burnu ele alır; burada burun kemikleri, kıkırdakları, kanalları ve koku siniriyle ilgili bilgiler verir.

Solunum Sistemi, Kalp ve Diğer Organlar

Solunum sistemi denince eski hekimlerin aklına da günümüzde olduğu gibi solunum borusu, bronşlar ve akciğerler gelmekteydi. Îtâkî'de bu yapıyı gösteren bir şema bulunmaktadır. Şemada ikişer loplulu akciğerler, bronşların akciğerler içinde dağılışı ve tracheanın anatomik yapısı gösterilmiştir.

Îtâkî, kalbi diğer klasik yazarlarda olduğu gibi, vücudun en önemli organlarından biri olarak ele almış ve kalple ilgili olarak büyük ölçüde İbn Nefis'in *Şerh-i Teşrihü'l-Kânûn* adlı eserinden yararlanmış olduğunu belirtmiştir. Îtâkî, kalbin sağ, sol ve orta olmak üzere üç gözü olduğunu belirtmiştir; ortadaki göz etli, adeta sünger gibidir. Îtâkî'deki bu kalp açıklaması daha çok Aristo'nun açıklamasına benzemektedir. Kalbin koni şeklinde olduğunu, üç çeşit kasta meydana geldiğini ve kalbin sağlam, kalın bir zarla örtülü olduğunu ifade etmiştir.

Îtâkî, göğüs organları arasında memeleri ele almıştır. Memeler bebeğin beslenmesi için gerekli olan sütü temin eder; beyaz et, sinir ve damarlardan meydana gelmiştir. Râzî, Ali İbn Abbas ve İbn Sînâ, memelerle uterus arasında bağ olduğu ve kanın bu bağ dolayısıyla hamilelikte süte dönüşerek bebeğe besin olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre memelere iki büyük damarla kan gelir. Normal zamanda süt için kullanılan kan menstrual kan şeklinde dışarı atılır, hamilelik sırasında ise bu kan sütü meydana getirir.

Sindirim Sistemi:

İtâkî, sindirim sistemi içinde yemek borusu ve bağırsakların anatomik yapıları hakkında bilgi vermektedir: önce yemek borusunun anatomik yapısını ele alır, temelde kas yapısında olduğunu söyler. Yemek borusundan sonra, onun devamı olarak kabul edilebilecek olan mideyi ele almış; midenin şeklini ve yapısını, sonrasında da bağırsakları anlatmıştır. Karaciğer konusunda öncelikle yapısını anlatmış, diğer hekimler gibi karaciğerin kan yapan bir organ olup damarlardan oluştuğunu ifade etmiştir. Onun karaciğerin kan damarları, zarı ve yeri hakkında verdiği bilgiler de klasik yazarların bilgilerine benzer, İtâkî'de de Galen'in karaciğerin kurutulmuş kana benzetilmesi vardır.

Dalak ise genel olarak, kara safrayı süzen bir organ olarak nitelendirilmiştir. Klasik yazarlar gibi İtâkî de bu hıltın görevinin çok önemli olduğunu kabul eder; bu hılt iştahı açar; fazlası bağırsaklara zarar verir; kusmaya sebep olur; fokal maddelerin dışarı atılmasını engeller. Dalak hakkında bu genel bilgileri veren İtâkî, dalağı enine nispetle boyu daha uzun bir organ olarak nitelendirir.

İtâkî, eserinde son olarak urogenital sistemi ele alıp incelemiştir. Bu sistemi incelerken de önce üriner sistemi, yani böbrekler, mesane, ureter ve urethrayı ele almıştır. İtâkî, böbreklerin fonksiyonlarına kısaca temas edip onların ureter ve kendisine yardımcı olan diğer organlarla birlikte idrarı süzdüğünü belirtir; daha sonra, böbreğin yeri ve yapısı hakkında bilgi verir. Anatomistler, genital sistemi erkek ve kadında ayrı ayrı ele almışlar ve genellikle de kadın genital organlarının yanı sıra, embriyo hakkında da bilgi vermişlerdir.

Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı adlı eser, tıp tarihi açısından oldukça önemli, temel eserlerden biri olarak kaynak bir eserdir. Prof. Dr. Esin Kâhya'nın büyük emek, gayret ve titizliğiyle ilim dünyasına kazandırılmış olan bu eseri yayımlayan Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığını böyle nitelikli bir eseri araştırmacıların hizmetine sunmasından dolayı kutluyor; yayınlarının ve bilimsel çalışmalarının başarıyla devam etmesini diliyorum.

KAYNAKLAR

Kâhya, Esin (2022). *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

<http://embryology.med.unsw.edu.au/Notes/Index/G.htm> ('dan aktaran)
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Gangliyon> (Erişim Tarihi: 22.11.2023)